

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

Martin Šimon

Teoretické přístupy ke studiu urbanizace

Bakalářská práce

Praha 2006

Vedoucí bakalářské práce: RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.

Poděkování

Nejprve bych chtěl poděkovat svému školiteli, RNDr. Martinu Ouředníčkovi, Ph.D., za jeho vedení při tvorbě práce, trpělivost a čas při konzultacích.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně a veškeré použité materiály jsem uvedl v seznamu literatury.

V Praze dne 1. června 2006

Obsah

1. Úvod.....	5
2. Terminologie a přístupy ke studiu urbanizace	7
2.1. Definice urbanizace.....	7
2.2. Definice města.....	10
2.3. Teorie stádií.....	15
2.4. Diferenciální urbanizace	19
3. Přístupy k urbanizaci v historickém pohledu	23
3.1. Primární urbanizace.....	23
3.2. Definitivní urbanizace	26
3.3. Klasická urbanizace.....	29
3.4. Industriální urbanizace	31
3.5. Postindustriální urbanizace	34
3.6. Resumé	36
4. Závěr.....	37
5. Použité zdroje a literatura.....	38
6. Seznam obrázků a tabulek.....	43

1. Úvod

Město chápeme v současné době jako „přirozenou“ součást našeho životního prostředí. Vnímáme jeho hmotný projev, poznáme jeho architekturu, všímáme si toho, jak funguje a jak se nás svým fungováním dotýká. Většina z nás ve městě buď žije, pracuje nebo alespoň město někdy navštívuje. Takový stav ale neexistoval vždy, stejně jako města nebyla součástí krajiny odnepaměti. Můžeme se ptát, kde, jak a proč vznikla města? Co vedlo tehdejší lidi k tomu, že vytvořili první město? Jakým způsobem se města historicky vyvíjela a kdo v nich žil?

V současnosti žije ve městech podle údajů OSN (United Nations 2003) přibližně 3,5 miliardy lidí. Můžeme tedy říci, že zhruba polovina obyvatel planety Země žije v městském prostředí. Podle mého názoru je urbanizace proces, kdy dochází ke změně venkovského prostředí na prostředí městské, obecněji vyjádřeno ke změně prostorových forem organizace společnosti z rurální na urbánní. Prostředí chápu jako komplexní systém zahrnující jak sociálněgeografické (společnost) tak fyzickogeografické subsystémy. Široce pojatý proces změny prostorové organizace společnosti, který se prolíná celou historií lidstva od vzniku prvních měst a prvopočátků městských společností až do současnosti, do vzniku moderních společností, v nichž většina obyvatel žije ve městech, je velmi komplikovaný a jeho zachytitelné projevy mají mnohostrannou povahu (více v Musil 1977, 2002).

Jedním z průvodních jevů urbanizace je vznik a růst měst. Města se od svého vzniku neustále vyvíjí, mění svoji fyzickou a sociální strukturu, přičemž dynamika těchto odlišných ale vzájemně provázaných změn je různá. Komplexní podmíněnost, mnohostranná povaha urbanizace, která je navíc proměnná i s časem, a různost měřitelných jevových charakteristik činí hlubší a systematické poznání procesu urbanizace obtížným.

Zmíněný fakt lze považovat za příčinu existence vícero rozdílných přístupů ke studiu urbanizace. Výrazné odlišnosti přetrvávají jak v samotném pojetí urbanizace, tedy ve vyjádření, co to opravdu urbanizace je, tak i ve vymezení, koho a čeho se urbanizace týká, kdy a jakým způsobem probíhala a probíhá. Tyto odlišnosti se projevují jak mezi jednotlivými obory, které urbanizaci studují, tak i uvnitř jednotlivých disciplín.

Bakalářská práce má dva cíle. Zaprvé podat přehled o teoretických přístupech zkoumajících urbanizaci, provést jejich srovnání a pokusit se o zhodnocení. Druhým cílem je charakterizovat vývojové etapy urbanizace a provést diskusi názorů na budoucí možný vývoj.

Práce je rozdělena do tří částí. V úvodní části se zaměřím na definování klíčových pojmů a provedu diskusi vybraných problémů při studiu urbanizace, především problematiku definice urbanizace a definice a vymezení města. Provedu diskusi teorie stádií vývoje měst a konceptu diferenciatní urbanizace.

V následující „historické části“ se pokusím zvolené přístupy stručně charakterizovat a zařadit do širšího kontextu. Na základě členění urbanizace, které uvádí ve své práci o historických aspektech urbanizace E. Lampard (1965), se pokusím popsat, jak na takto definované dějinné etapy jednotlivé dílčí přístupy pohlíží.

Pro každou etapu s pomocí odborné literatury definuji, jak k ní ten či onen dílčí pohled přistupuje. Pokusím se zdůraznit jejich přednosti a nedostatky a provést vzájemnou komparaci přístupů. Porovnávat budu především názory z oborů, pro které je urbanizace součástí předmětu studia, nebo se jí výrazněji zabývají. Jedná se hlavně o geografii, demografii, sociologii (sociální ekologii), historii, antropologii, ekonomii (neoklasická land use) atd.

Historické rozdělení urbanizace pro členění jednotlivých kapitol jsem zvolil úmyslně, protože považuji vývojová kritéria za velmi podstatná, a to nejen ve smyslu časovém, ale především pro možnost lépe rozdělovat fáze urbanizačního procesu podle kvalitativních a kvantitativních hledisek. Nutno podotknout, že často dochází k tomu, že koncept, který vznikl ve vědě jedné, je s určitými modifikacemi používám ve vědě druhé, takže v některých případech může tentýž koncept vyjadřovat totožný problém, ale jinak pojatý.

V předposlední části práce se budu snažit provést resumé dosavadních poznatků o výzkumu urbanizace a v závěrečném shrnutí se pokusím o komplexní hodnocení teoretických přístupů k výzkumu a nastínění možností dalšího výzkumu.

2. Terminologie a přístupy ke studiu urbanizace

V následující kapitole se budu zabývat definicí urbanizace, porovnáním geografického a sociologického pojetí, definicí města a městského prostředí, dále teorií stádií a diferenciální urbanizací.

2.1. Definice urbanizace

V základní geografické literatuře, ve Slovníku sociální geografie (Johnston a kol. 2000: 883-4) je uvedeno, že urbanizace je proces stávání se městským. Výstižněji je tato část definice vyjádřena anglickým spojením „becoming urban“ (Johnston a kol. 2000: 883). „Urbanizace představuje proces, kdy dochází k relativní koncentraci obyvatelstva (a tím i jeho aktivit) v území do měst“ (Johnston a kol. 2000: 883).

Důsledkem zvýšené koncentrace jsou změny v sociální organizaci společnosti. Slovník sociální geografie rozeznává tři způsoby nahlížení na urbanizaci, a to zaprvé v geograficko-demografickém smyslu, za druhé v souvislosti se strukturálními změnami vyvolanými rozvojem kapitalismu, a nakonec ve smyslu behaviorálním.

V pojetí nazývaném demografické, nebo též sídelní, je urbanizace brána jako proces, kdy dochází k růstu podílu městského obyvatelstva v rámci populace a růstu koncentrace obyvatelstva do větších sídel. Výsledným stavem je plně urbanizovaná společnost, kde většina populace žije v několika málo velkých metropolitních areálech.

Druhé, ekonomické pojetí chápe urbanizaci jako proces spojený s industrializací a s rozvojem průmyslového kapitalismu. Ve společnosti dochází k rychlé strukturální změně, v níž hlavní roli hraje saldová migrace z venkova, ve městech se rozvíjí průmysl, koncentrují se zde výrobní prostředky, centralizuje se kapitál.

Třetí behaviorální pojetí urbanizace bere město jako centrum sociální změny, která přetváří zvyky, postoje a hodnotové orientace lidí. Tyto změny se z městského prostředí šíří do okolí. (Johnston a kol. 2000)

Tři pojetí urbanizace je třeba chápat jako vzájemně provázané. Rozdělení je v zásadě konvenční, přičemž jednotlivá pojetí odpovídají různým projevům urbanizace. Podle mého názoru jednotlivé koncepce urbanizace jsou vhodné pro odlišné měřítkové úrovně výzkumu, například geograficko-demografické pojetí pro analýzu celého systému osídlení, nebo behaviorální přístup pro výzkum vlivu prostředí města na postoje a hodnotové orientace jednotlivce.

Oproti geografické definici uvedu definici sociologickou z Velkého sociologického slovníku, kde termín urbanizace je definován jako: „nejobecněji prostorová koncentrace lidských činností i obyvatelstva projevující se změnami v chování lidí, v jejich motivacích, v kulturních vzorech i ve formách organizace společnosti. Změny jsou vyvolány životem v prostředí s velkým počtem, vysokou hustotou a značnou různorodostí obyvatel, aktivit i lidských výtvorů“ (Musil 1996: 1358 - 9).

Dále jsou zde odlišeny dvě užší pojetí urbanizace, z nichž první definuje urbanizaci jako proces koncentrace obyvatelstva, při kterém dochází k růstu počtu a velikosti měst a tím také k růstu podílu městského obyvatelstva v určitém území. Druhý užší přístup chápe urbanizaci pouze jako kulturní a sociálně psychologický proces, kdy lidé přebírají hmotné a nehmotné prvky městské kultury, vzory chování, ideje a formy sociální organizace, které primárně vznikají ve městech a jsou pro ně charakteristické. K šíření dochází dvěma způsoby, a to difúzí a akulturací (Musil 1996: 1358 - 9).

Difúzi chápu jako proces předávání artefaktů lidské činnosti mezi různými kulturami. V aplikaci na studium urbanizace tedy výměna kulturních prvků znamená šíření městského způsobu života do neměstského a obráceně. Obecně přetrvává představa, že šíření městských kultur převládá svým vlivem nad šířením neměstských kultur. Tuto výměnu můžeme vztahovat na obyvatelstvo, společnost nebo prostředí.

Akultura je proces sociálních a kulturních změn, které vznikají při kontaktu různých kultur. V souvislosti s urbanizací taktéž představuje šíření městského způsobu života, ale jinými mechanismy. Při růstu počtu nebo podílu městského obyvatelstva, ať už je způsobován přirozenou nebo mechanickou měnou, dochází k akceptování a modifikaci městské kultury, a to u jednotlivce pomocí procesu nazývaného sociální učení, u skupin obyvatelstva akulturací.

Porovnáme-li geografickou a sociologickou definici, je zřejmé, že geografická definice klade větší důraz na prostorovou distribuci obyvatelstva, kdežto sociologická definice spíše na změny, které koncentrace činností a obyvatel vyvolá ve společnosti. V obou definicích je urbanizace chápána jako proces v prostoru, není ale časově vymezena. Za „období vzniku“ procesu urbanizace je považován buď zrod prvních měst (širší pojetí), nebo období počátku průmyslové revoluce, kdy města začala růst s dříve nevídanou dynamikou (užší pojetí). Podle mého názoru oba tyto názory mají svoje opodstatnění. I přesto, že v předindustriálním období byl vývoj měst velmi pomalý a celý společenský systém můžeme označit jako statický a značně determinovaný přírodním prostředím, tak došlo k formování civilizačních struktur, jejichž význam pro další vývoj je zásadní, jak je vyjádřeno například v díle Krejčího (2002)

nebo Mumforda (1961). Užší vymezení urbanizace, které je spojeno v počátečních fázích s industriální revolucí, se odlišuje oproti předchozímu období výraznou změnou v dynamice procesu. Kvantitativní a kvalitativní změny prostředí a společnosti na městské probíhají s výrazně vyšší intenzitou.

V odborné i populární literatuře bývá často zaměňována urbanizace s pojmem urbanismus. Urbanismus je v Česku definován jako aplikovaný vědní obor zabývající se plánováním a výstavbou měst z hlediska technického, architektonického (estetického!) a územního. Studuje postupy a metody uplatňované při cíleném ovlivňování a vytváření jednotlivých částí osídlení (Musil 1996: 1357). Jako vědní obor vznikl v období počátků průmyslové revoluce jako reakce na rychlý a neřízený růst měst, v nichž docházelo ke zhoršování životních podmínek, především hygienických. Za zakladatele moderního urbanismu je považován P. Geddes, který jako první pohlížel a na urbanismus a plánování jako na syntézu sociálních, ekologických a ekonomických hledisek ve fyzickém prostoru (Maier 2004).

Odlisný význam má pojem urbanismus v anglosaské literatuře, kde je často ztotožňován s urbanizací. Děje se tak především ve spojení se jménem L. Wirtha. Tento autor sociologických studií o Chicagu označil ve své eseji z roku 1938 „urbanismus jako způsob života“ - „Urbanism as a way of life“. Označuje zde „urbanismus“ jako způsob života ve městech a jejich sociální uspořádání. Podle Wirtha se městská společnost převahou sekundárních kontaktů nad primárními, poklesem významu instituce rodiny, zánikem lokálních komunit, vede tedy k rozpadu vazeb typických pro tradiční společnost (Wirth 1938).

V Česku se výzkumem urbanizace dlouhodobě zabývá především geograf M. Hampl (1987, 1996, 2005), také sociolog J. Musil (1977, 2002), výzkumem urbanismu jakožto aplikovaného vědního oboru K. Maier (2000, 2004) nebo J. Hruža (2002).

2.2. Definice města

Při pokusu o definice města, popřípadě městského prostředí, zjistíme, že podstatně větší problémy nastávají při definování města, než při definování přístupů, jak bychom ho měli studovat. V zásadě musíme konstatovat, že neexistuje žádná univerzální definice města. Město je specifickým podtypem sídla, stejně jako ves, je však vývojově vyšší a kvalitativně a kvantitativně rozdílné. Variabilitu možných definic města ukazuje Mayer (1971) nebo Frey a Zimmer (2001).

Odlišnost, která odděluje městská sídla od ostatních sídel spočívá ve funkcích, které města poskytují. Příjemcem služeb jsou ostatní sídla v zázemí a jejich obyvatelstvo. Carter (1995) rozděluje tyto funkce do tří kategorií. Středisková funkce je obecně vyjádřena službami (v širších chápání), které město poskytuje svému zázemí. Za nejpodstatnější funkce koncentrované ve městech považují funkci obytnou, pracovní a obslužnou (v užším pojetí), přičemž je nutno dodat, že míra koncentrace těchto funkcí se ve vývoji mění, méně progresivní funkce jsou vytlačovány progresivnějšími aktivitami. Oproti následujícím funkcím je středisková funkce nutným atributem všech měst, kdežto speciální a transportní funkce jsou nadstavbové (Carter 1995: 25-27). Speciální funkce jsou takové funkce, které neslouží přímo zázemí. Jejich působnost je buď širší nebo užší než zázemí města (například průmyslová výroba pro národní či mezinárodní trh), nebo užší než zázemí města (například drobné výroby obsluhující jen část města). Transportní funkce v Carterově pojetí je oddělena od funkce střediskové. Město je zde charakterizováno jako „prostředník“ v dopravě na větší vzdálenost, což je odlišné od střediskové funkce, která je orientována na obsluhu zázemí.

Aplikujeme-li toto rozdělení na Česko, tak jako střediskovou funkci můžeme chápat například dojížděku do základních a středních škol, za nákupem zboží nedenní potřeby apod. Speciální funkce s širší působností než zázemí města může být představována výrobou automobilů nebo těžbou nerostných surovin, funkce s užší působností než zázemí města je reprezentována například lokálními aktivitami maloobchodu. Transportní funkci můžeme definovat v souvislosti se speciální funkcí města jako dopravu zboží v rámci regionálního trhu, který je větší než zázemí města, tedy například distribuci automobilů v rámci národního trhu.

W. Sombart je autorem duálního členění funkcí města na město-tvorné a město-obslužné (Carter 1995: 106). Město-tvorné funkce (stadegründer) můžeme označit jako primární, protože produkují zboží pro export a tím vytvářejí růst města a také přispívají národní

ekonomice. Město-tvorné funkce jsou vyjádřeny toky zboží a kapitálu mezi městem a ostatními celky. Oproti předchozímu město obslužné funkce (stadefuhler) představují služby pro lokální, vnitřní požadavky města. Tvoří tedy doplněk k město-tvorným funkcím.

Sombartovo členění, i když se týká se týká primárně ekonomických aktivit, je vhodné pro pochopení fungování města, ale jeho aplikace je především u větších měst s komplexnější ekonomickou strukturou problematická. Nelze totiž dostatečně dobře rozdělit funkce města do dvou skupin.

Funkční definování města je podle mého názoru velmi vhodné, protože vystihuje poměrně objektivně reálné procesy probíhající v území. Používané charakteristiky sledování míry koncentrace, například obyvatelstva, pracovních příležitostí nebo služeb, jsou relativně dobře statisticky sledovatelné, takže umožňují kvalitativně odlišit městská sídla od neměstských. Z hlediska posuzování významnosti města je nutno zmínit, že samotný populační potenciál města nevyjadřuje dostatečně jeho význam. Sídla, které považujeme z hlediska koncentrace funkcí za město, se mohou značně lišit populační velikostí v závislosti na exponovanosti polohy a velikosti zázemí. Pro upřesnění definice města je nutno aplikovat další doplňující kritéria.

Saunders (1981) rozděluje definice města do dvou skupin. První skupina považuje města za historickou entitu definovatelnou pouze pro určité území a kulturní kontext. Představitelem tohoto názoru je například Max Weber, jeden ze zakladatelů sociální vědy, který vytvořil konstrukci ideálního typu města, kterou považoval za platnou pro středověké evropské město (Saunders 1981: 25-35).

„Pro vytvoření plnohodnotné městské společnosti a osídlení musí být zřejmá relativní převaha obchodně komerčních vztahů v osídlení jako celku. Středověké město se vyznačuje následujícími rysy: opevnění, trh, vlastní soud, alespoň částečná samostatnost a správa úřady, na jejichž volbě se účastní měšťané“ (Weber 1966: 80-81).

Druhý názor klade důraz na historicitu městských sídel. Považuje za možné definovat určité znaky a formy, které jsou v čase sice modifikovány, ale lze je považovat za obecné pro všechna města, tedy jak pro řeckou „polis“, tak pro středověké město i pro současná velkoměsta. Zastáncem tohoto názoru je například L. Mumford.

Rozdílnost v pojetí městských sídel se pokusím ukázat na příkladech definic, které jsou používány v oficiálních statistikách. Mezi nejčastější kritéria pro definování městskosti patří populační velikost, hustota zalidnění, areály maximálního zalidnění apod.

V Řecku jsou za městské považovány ty obce, jejichž největší centrum dosahuje velikosti 10 tisíc obyvatel a více, též metropolitní areály vymezené v roce 1991. Obdobná situace je v Portugalsku, kde hranice 10 tisíc určuje městskost pro celou aglomeraci. Ve Francii je dostačující počet 2 tisíce obyvatel aglomerace, ovšem za podmínky, že se jedná o souvislou zástavbu, kde vzdálenost mezi domy je menší než 200 metrů. Nejnižší hranici v Evropě nacházíme v Norsku a na Islandu, kde jsou za městské považovány sídla od 200 obyvatel výše. Některé státy rozdělení na městské a neměstské neudávají, popřípadě berou za města administrativně určená sídla. Všechny výše zmíněné definice jsou převzaty z Demographic Yearbook (2001: 22)

Rozdíl v minimální populační velikosti, kdy je sídlo považováno za městské, odráží rozdíly mezi systémy osídlení národních států. Výrazný rozdíl pozorujeme již při vnitroeurovském srovnání. Použití odlišných vymezení městského umožňuje mezinárodní srovnání odlišných systémů, které více odráží funkční uspořádání měst.

V období středověku bylo město jasně definováno hradbami, kdežto v současnosti především u větších měst je obtížné stanovit prostorovou hranici. Procesy metropolizace, suburbanizace, růst geografické mobility mají za důsledek prostorové „rozlití“ měst, spíše než polarita vzniká kontinuum město - venkov. Vymezení městského se tedy v současnosti neváže často pouze na samotné město, ale na koncentrační areály (viz Hampl 1987: 59-72) či metropolitní území. Koncept metropolitních území byl poprvé použit ve 40. letech 20. století v USA a zjednodušeně řečeno zahrnoval vymezení jádrového města podle populační velikosti a zázemí na základě spjatosti z jádrem (Frey 2001: 28). Při vymezení městských území jsou nejčastěji používány administrativní hranice, především z důvodu dostupnosti dat za tyto jednotky.

Vývojová definice města v podání G. Childa bude diskutována dále v kapitole o definitivní urbanizaci.

Město a městské prostředí nejsou dvě shodné kategorie, i když ve specifických případech je lze ztotožnit. Městské prostředí koncentruje produkční, vzdělávací, politické a administrativní funkce, nebo socioekonomické aktivity. Oproti tomu venkovské prostředí je primárně spojeno se zemědělskou aktivitou. Oblast, jenž je ze strukturálního hlediska tvořena

metropolí, popřípadě metropolemi, a okolními sídly, které jsou vzájemně funkčně propojeny sítí socio-ekonomických, politických a kulturních vztahů, nazýváme metropolitním územím (Musil 1967). To vzniká procesem metropolizace, který je obvykle chápán jako vývojově vyšší a pozdější etapa urbanizačního procesu (Hampl 1987). Vytváření metropolitních areálů znamená přechod z extenzivní fáze vývoje systému osídlení do fáze intenzifikační, dochází ke zvýšení řádů koncentračních procesů, soustředění forem extenzivní koncentrace v rámci urbanizovaného makroprostoru. Zároveň také roste specializace částí systému a míra a složitost jejich vzájemné kooperace. Tradiční koncentrační proces (obyvatelstvo, bydlení, práce, služby) je nahrazován procesy koncentrace kontaktů, informací, funkcí (Hampl 1994, Hampl 2005). Méně progresivní aktivity jsou vytlačovány do zázemí měst, popřípadě i mimo zázemí.

Sociologické pojetí urbánního prostředí vychází z předpokladu principiálních odlišností společností městských a neměstských území. Toto dichotomické členění, nejčastěji spojované se jménem F. Tönniesem, který definoval tzv. „Gessellschaft“ - městská společnost a „Gemeinschaft“ - venkovská pospolitost, předpokládá, že růst obyvatelstva měst vede k posilování účelových skupin a zániku lokálních komunit. Městská společnost se vyznačuje převahou neosobních a nestálých kontaktů a vztahů, obyvatelstvo se řídí jinými hodnotami, dodržuje odlišné zvyky a kulturu. Obdobným přístupem se vyznačovala též chicagská škola humánní ekologie, zejména přístup L. Wirtha (1938).

R. E. Pahl (1970a) v protikladu k předchozímu tvrdí, že ve vyspělých industriálních společnostech existuje „Gemeinschaft“ uvnitř „Gessellschaft“ a naopak. Pahlův přístup vychází z názorů H. J. Gansa (Pahl 1970b), který kriticky poukazoval na zjednodušující závěry chicagské školy (Gans 1968). Odkazy na empirické příklady tzv. „urban villages“ uvádí Pahl (1968: 267), na příkladě Bostonu H. J. Gans (1962). Pahl považuje hledání rozdílných zákonitostí v sociálních vztazích v závislosti na geografickém prostředí za zbytečné. Doslovně říká: „V urbanizované společnosti, „městské“ („urban“) je všude a nikde, město nemůže být definováno a to ani metodami urbánní sociologie“ Pahl (1970c: 209). Daleko podstatnější proměnné ovlivňující způsob života jsou fáze životního cyklu, příslušnost ke společenské třídě. Závislost na velikosti sídla je podružná, označení „městské“ slouží pouze k odvedení pozornosti od základních nerovností ve společnosti. „Někteří sociologové by řekli, že studium sociální stratifikace, rodiny, politických a náboženských institucí nám umožňuje porozumět fungování společnosti. Fakt, že tyto jevy studujeme v kontextu města, nám neříká o nic více, než kdybychom tytéž jevy studovali v kontextu odlišného klimatu“

Pahl (1970c: 213). Pahlův kritický pohled můžeme zařadit do skupiny přístupů, které město považují za pouhý geografický rámeček, v němž jsou studovány obecně platné pravidelnosti ve společnosti. Pahl navrhuje soustředit se na sociální a prostorová omezení, nerovnou distribuci zdrojů a surovin.

Vymezení města a městského prostředí jsou klíčovými proměnnými při měření míry urbanizace. Z praktického hlediska je využití těchto definic závislé na dostupnosti datové základny a účelu daného měření. Nejčastěji bývá používáno pojetí, kdy městské obyvatelstvo je od ostatního odděleno za základě populační velikosti sídel. Geografická distribuce obyvatelstva je používána jako reprezentativní ukazatel především pro svoji komplexní podmíněnost a možnost vzájemně srovnávat různá území a časová období. Tohoto přístupu (spolu s definicemi jednotlivých národních států) využívá i první spolehlivé celosvětové srovnání urbanizace zpracované universitou v Berkeley (Davis 1969, 1972), které pro období 1950 až 1970 charakterizuje stav urbanizace a načrtává možnosti dalšího vývoje.

2.3. Teorie stádií

V souvislosti se stabilizací distribuce městského obyvatelstva v rámci systému osídlení ve vyspělých státech Evropy vznikly teorie, jejichž snahou bylo podat obecnou teorii vývoje měst. Tyto teorie, především teorie stádií vývoje měst a diferenciální urbanizace, měly za cíl na základě srovnání vývoje systému osídlení v rámci jednotlivých národních států ukázat na pravidelnosti ve vývoji měst.

Studie van den Berga a kol. (1982) „A Study od Growth and Decline“ rozeznává čtyři fáze urbanizačního procesu: urbanizaci, suburbanizaci, deurbanizaci a reurbanizaci. Urbanizační proces je v rámci teorie stádií představován růstem obyvatelstva ve městech. Kompaktní města jsou přeměňována na volnější spojení více sídelních jednotek - městské aglomerace. Dochází k růstu funkční prostorové propojenosti aglomerací a k urbanizaci dříve typicky venkovských oblastí. Výsledná forma, rozsah a míra urbanizace jsou závislé na úrovni socioekonomického rozvoje a dalších faktorech (geografické podmínky, institucionální struktury, aktivita aktérů), a proto se výsledné prostorové formy vyznačují velkou diverzitou (van den Berg a kol. 1982).

V první vývojové fázi - urbanizaci je růst měst vyvolán především centripetální migrací z venkova do měst. Migrační pohyby jsou podmíněny přebytkem pracovních sil v zemědělských oblastech a poptávkou po pracovní síle ve městech jakožto důsledku rozvoje průmyslové výroby. Obyvatelstvo se vzhledem k nízké prostorové mobilitě koncentrovalo v blízkosti továren, kde vznikaly nové obytné čtvrti. Takto definovaný proces urbanizace se šířil relativně souhlasně s procesem industrializace z Anglie do dalších zemí přibližně od konce 18. století. Výslednými formami jsou podle van den Berga a kol. (1982) velká průmyslová města s vyšším stupněm dělby práce, velkou prostorovou koncentrací obyvatelstva a socioekonomických aktivit, dále konurbace vzniklé v důsledku koncentrace obyvatelstva v souvislosti s rozvojem těžby nerostných surovin pro průmysl a malá a střední města, která slouží jako obslužná střediska pro zemědělskou výrobu.

Fáze urbanizace je v teorii stádií rozdělena do dvou podtypů. V obou případech dochází k růstu celého regionu (FUR - Functional Urban Region) způsobem růstem jádrového města, což je při absolutní centralizaci oslabováno úbytkem v zázemí a při relativní centralizaci posilováno přírůstkem v zázemí. Pomocí symbolů je předchozí tvrzení vyjádřeno v Tabulce 1.

Tabulka 1: Stádia vývoje funkčních městských regionů (FUR)

Stádia vývoje		Klasifikační typ		Charakteristiky změny populace			
				jádro	zázemí	FUR	
I	Urbanizace	1	Absolutní centralizace	++	–	+	Celkový růst
		2	Relativní centralizace	++	+	+++	
II	Suburbanizace	3	Relativní decentralizace	+	++	+++	
		4	Absolutní decentralizace	–	++	+	
III	Deurbanizace	5	Absolutní decentralizace	—	+	–	Celkový pokles
		6	Relativní decentralizace	—	–	—	
IV	Reurbanizace	7	Relativní centralizace	–	—	—	
		8	Absolutní centralizace	+	—	–	

Zdroj: upraveno z van den Berg a kol. 1982: 36

Druhou fází urbanizačního procesu je suburbanizace. V industriálním období vznikají ve městech skupiny obyvatel, které preferují život v klidnějším zázemí města. Přesun obyvatel z jádrového města do suburbí je podmíněn především rozvojem dopravy a kvality bydlení. Dochází k výraznějšímu oddělení místa bydliště od místa pracoviště. Obyvatelstvo předměstí patří do vyšších příjmových skupin, což je spojováno s hrazením nákladů na dojížděku. Městské aglomerace jsou formovány suburbanizací spolu s dojížděkovými procesy, často podél komunikačních linií. Aglomerace představují funkčně propojenou soustavu, která se skládá z jádrového města obklopeného menšími středisky, vesnice v zázemí jsou transformovány na městské.

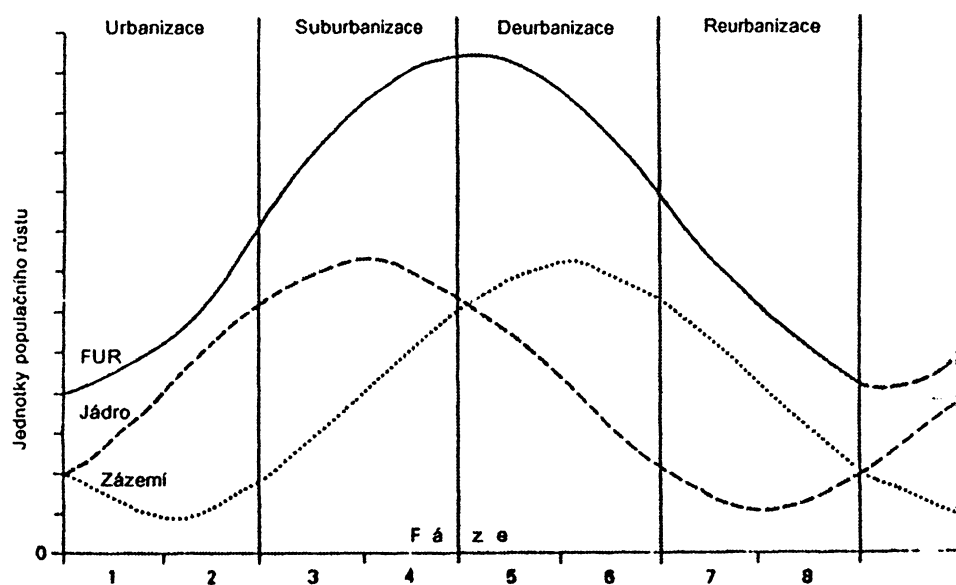
Podtyp relativní decentralizace vyjadřuje růst koncentrace jak v zázemí tak v jádře, absolutní decentralizací roste zázemí, jádrové město stagnuje. V obou případech dochází celkově k růstu městského regionu, který ve fázi zakončování procesu suburbanizace vykazuje nejvyšší počet obyvatelstva, což je vyjádřeno na Obrázku 1.

Třetí stádium vývoje měst je nazýváno deurbanizace a meziměstská decentralizace. V počátku fáze deurbanizace je dosaženo zlomového bodu, kdy výrazný pokles obyvatelstva jádrového města, ať už v rámci absolutní decentralizace, kdy ještě roste zázemí suburbanizací, nebo relativní decentralizace, kdy dochází k poklesu zázemí, zapříčiňuje úbytek obyvatelstva celého městského regionu. Z jádrového města je obytná funkce vytlačována progresivnějšími aktivitami, především ze sektoru služeb. Podle van den Berga a kol. (1982) je decentralizace představována přesunem obyvatelstva a pracovních příležitostí do malých a středních měst, která se nacházejí mimo metropolitní území (meziměstská decentralizace). Motivace k přesunu do vzdálenějších oblastí jsou obdobné jako v případě suburbanizace, tedy získání

možnosti bydlet a pracovat v příznivějším prostředí. Významnou roli hraje zhoršení dopravní dostupnosti centrálního města.

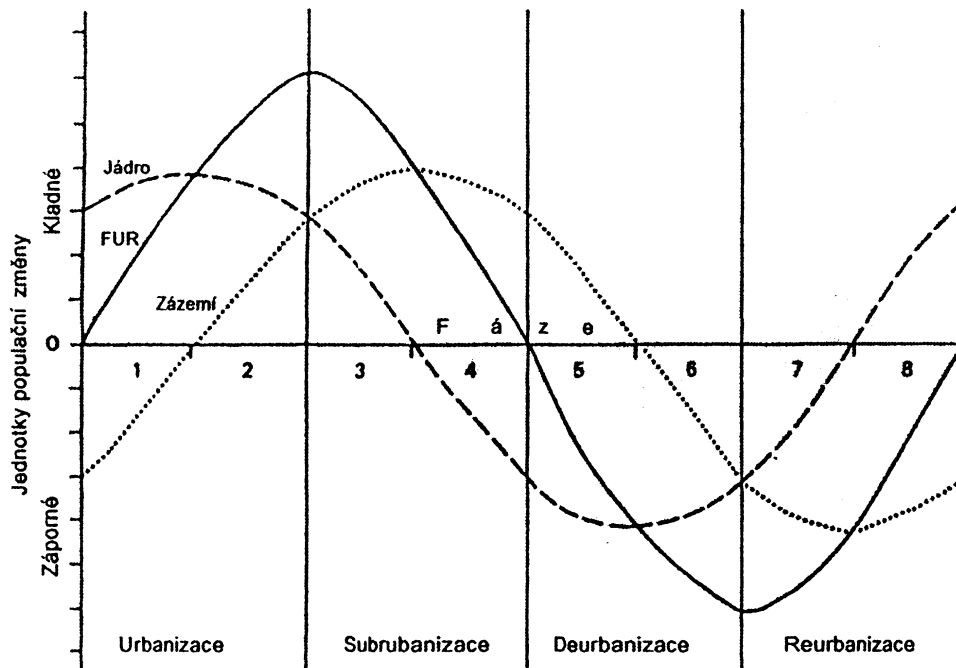
Proces zrychlené deurbanizace a decentralizace by především ve velkých městech vzhledem k inercii fyzického prostředí vedl ke vzniku obrovských problémů ve společnosti a ekonomice. Řešení vidí van den Berg a kol. (1982) v posunu do další fáze urbanizačního procesu - reurbanizaci. Přejít od negativně působících desurbanizačních tendencí ke „zdravějšímu“ vývoji měst by měl být iniciován aktivitou městské správy a centrální vlády (programy obnovy měst zaměřené na zlepšení image města, bytového fondu, infrastruktury). Ve fázi reurbanizace by mělo docházet ke zpomalování úbytku obyvatel městského regionu, nejprve v jádru (relativní centralizace) a později i v zázemí (absolutní decentralizace). Konečným stavem reurbanizační fáze by měl být návrat ke koncentračním procesům a začátek dalšího cyklu vývoje měst (Obr. 1, Obr. 2).

Obrázek 1: Fáze vývoje měst

Zdroj: van den Berg a kol. 1982: 37

Obrázek 2: Fáze vývoje měst

Zdroj: van den Berg a kol. 1982: 37

Teorie stádií vývoje měst vychází ze studia funkčních městských regionů v Evropě. Hlavní důraz je kladen na podmíněnost jednotlivých fází měst vývojem ekonomiky. Sledováno je pouze krátké období po druhé světové válce. Na základě dat, která prezentuje Cheshire (1995), popřípadě Champion (1989a, 1989b, 1989c) podle mého názoru není možné s teorií stádií vývoje měst plně souhlasit. Datové soubory vykazují značnou variabilitu, navíc nezohledňují pozice měst v hierarchickém systému osídlení, ani to, zda se areál nachází v úpadkovém či růstovém regionu. Čtyři fáze vývoje měst jsou z hlediska kvality a intenzity vzájemně nesrovnatelné. Cheshire (1995) podává vývoj vybraných funkčních městských areálů za období 1951 - 1991. Na základě kategorizovaných četností jednotek v souboru je přiřazena fáze vývoje města, což ale zaprvé nezohledňuje kvalitativní heterogenitu posuzovaných jednotek a za druhé je fáze vývoje přiřazena podle četnosti a nikoli jednotlivým městům (Ouředníček 2000).

Celý cyklus vývoje proběhl zatím pouze u malého počtu jednotek. Často se jedná o města, která byla postižena deindustrializací a konverzí průmyslu. Oproti předchozímu metropolitní areály s lepším environmentálním prostředím, které nebyly v minulosti výrazně industrializovány, procházejí i opakovaně prvními dvěma fázemi cyklu.

Teorie stádií vývoje měst se stala základem pro novější koncept diferenciální urbanizace, který některé výše uvedené nedostatky eliminuje.

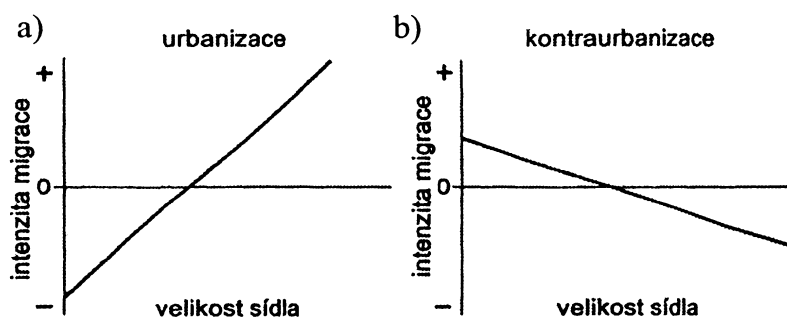
2.4. Diferenciální urbanizace

Koncept diferenciální urbanizace se zabývá působením urbanizačního procesu v závislosti na velikosti sídel v rámci systému osídlení. Na rozdíl do teorie stádií vývoje měst byl tento koncept odvozen od empirických pozorování v rozvinutých a méně rozvinutých zemích. Diferenciální urbanizace podle Geyera a Kontulyho (1993: 290) vychází ze dvou základních tezí. Po první fázi vývoje urbanizaci nastává tzv. polarizační obrat, který znamená přechod do druhé fáze - kontraurbanizace. Koncentrační a dekoncentrační procesy mohou probíhat současně, fáze vývoje je označována podle převládající tendence.

Hlavní sledovanou veličinou v konceptu diferenciální urbanizace je migrace, její intenzita a orientace podle velikostních kategorií sídel. Předpokládá se, že vliv přirozené měny na distribuci obyvatelstva v systému osídlení je výrazně menší než vliv migrace.

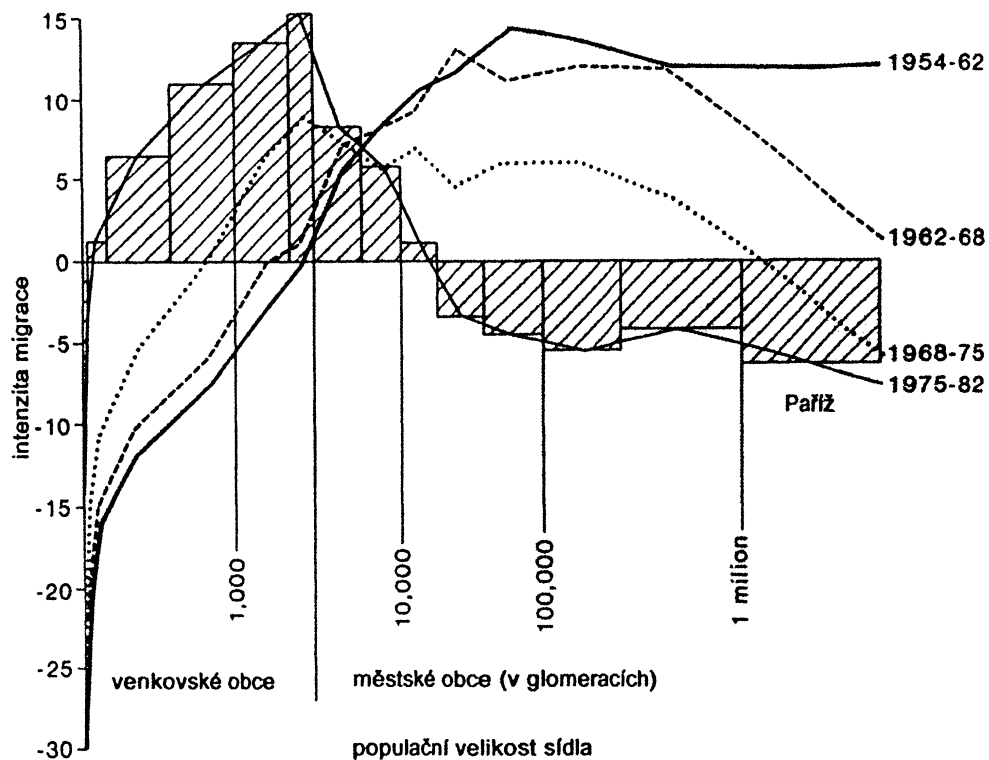
Fielding (1989) ve své studii o migračních pohybech v zemích západní Evropy po roce 1950 na příkladě Francie identifikuje přechod z urbanizační fáze (Obr. 4.) v letech 1954 až 1968 přes polarizační obrat v 70. letech po fázi kontraurbanizace v letech 80. Urbanizační fázi definuje jako pozitivní korelační vztah mezi velikostí sídla a migrací (Obr. 3. a), kontraurbanizaci jako negativní korelační vztah mezi velikostí sídla a migrací (Obr. 3. b), který je ale slabší než v případě urbanizace. Srovnáním více evropských zemí Fielding ukazuje, že časové zpoždění začátku „nové fáze“ ve vývoji osídlení je závislé na míře urbanizace zkoumaných zemí.

Obrázek 3: Vztah migrace a velikosti sídla

Zdroj: Fielding 1989: 62

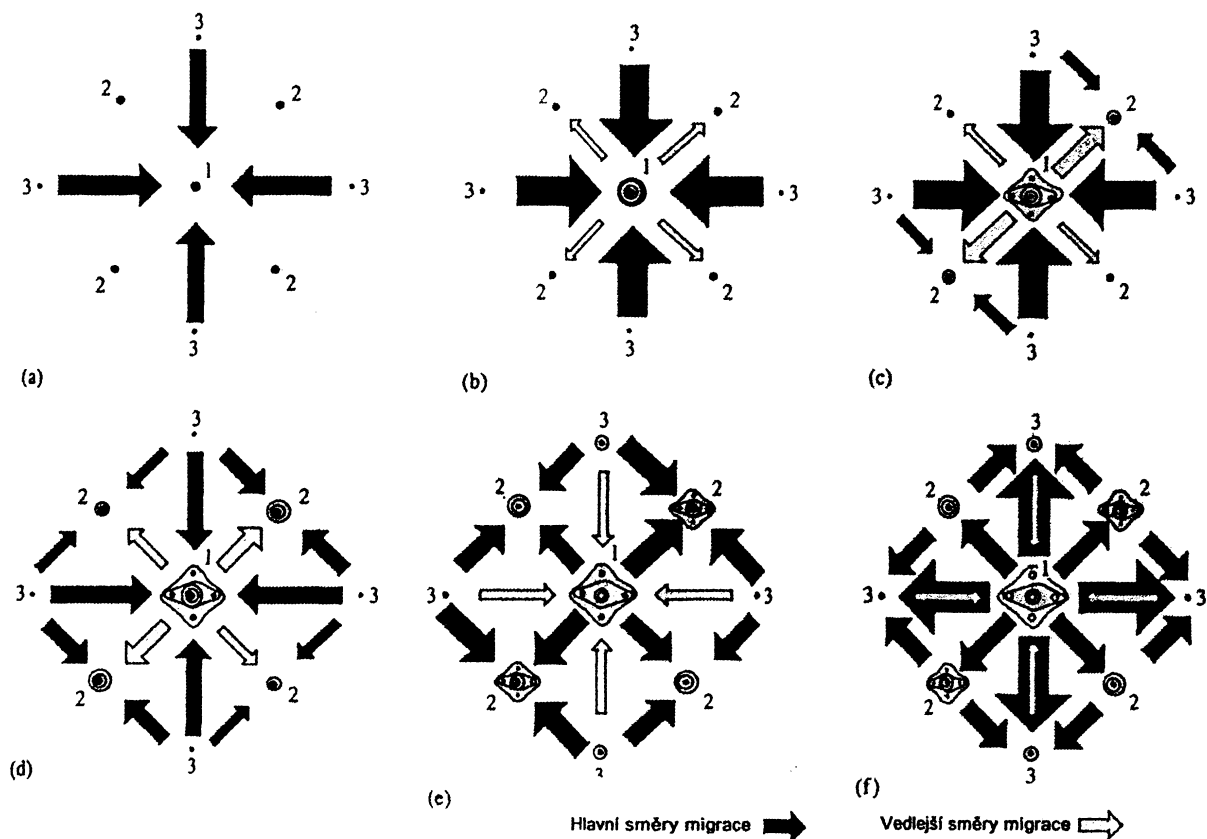
Obecně je koncept diferenciální urbanizace vyjádřen podle Geyera a Kontulyho (1993) a Geyera (1996) v šesti fázích, kdy první tři můžeme označit souhrnně jako urbanizační, čtvrtá a pátá fáze představují polarizační obrat a šestá fáze je kontraurbanizační (Obr. 5.).

Obrázek 4: Kontraurbanizace ve Francii

Zdroj: Fielding 1989: 65

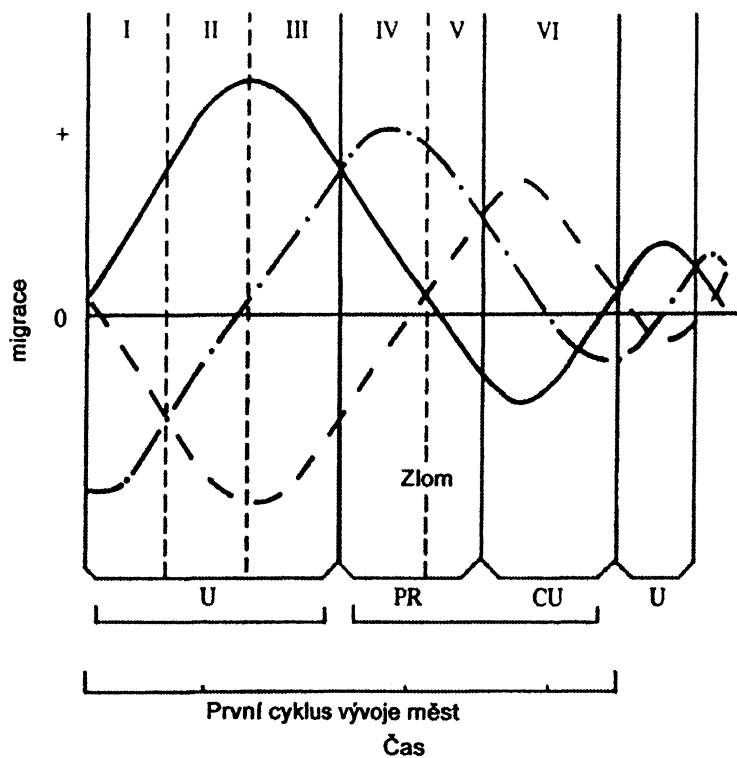
Ve fázi primárního města (fáze 1,2,3) dochází zpočátku k ekonomickému a populačnímu rozvoji několika málo hlavních center, později k přibývání center nižší úrovně a suburbanizaci primárních center, prohlubuje se hierarchie středisek za současného růstu jejich prostorové propojenosti. V rámci národního systému osídlení vznikají subsystemy na různých řádovostně-měřítkových úrovních. Polarizační obrat (fáze 4, 5), kdy z počátku ještě převládají koncentrační tendence, je vyjádřen zvýšenou intenzitou migrace obyvatelstva do měst střední velikosti. Primární město je v absolutní vyjádření stále migračně ziskové, ale relativně ztrácí vzhledem k středně velkým městům. Dekoncentrace obyvatelstva může nastat jak v rámci národního systému osídlení, tak i v jeho dílčích subsystémech. Závěrečná fáze - kontraurbanizace se vyznačuje migračním ziskem malých měst oproti městům středním a velkým. Ukončení cyklu diferenciální urbanizace znamená „nasyčení“ možností koncentrace a dekoncentrace obyvatelstva, protože byly dosaženy technologické a strukturní limity (Geyer, Kontuly 1993: 295). Obrázek 6. ukazuje vzájemný vztah jednotlivých fází v čase a naznačuje postupnou stabilizaci systému osídlení.

Obrázek 5: Model fází diferenciální urbanizace

Zdroj: Geyer a Kontuly 1993: 301

Obrázek 6: Generalizovaná stádia diferenciální urbanizace

Vysvětlivky:

I, II, III - fáze malého města
 IV, V - fáze středního města
 VI - fáze malého města

U - urbanizace
 PR - polarizační obrat
 CU - kontraurbanizace

Zdroj: Geyer a Kontuly 1993: 296

Koncept diferenciální urbanizace je v současnosti přijímán jako obecný model vývoje měst. Jako jeho nedostatky vidí Ouředníček (2000: 336) zanedbání role přirozené měny ve vývoji obyvatelstva a opomenutí specifického vývoje měst v socialistických zemích. Je zřejmé, že v rozvojových zemích, ve kterých probíhá demografická revoluce bude populační růst měst ovlivňován výrazně také přirozenou měnou. Oproti tomu lze v případě rozvinutých zemí, kde je obyvatelstvo z pohledu demografického chování homogennější, vliv přirozené měny zanedbat, jak činí například Fielding (1989: 60). Vývoj měst v socialistických zemích je ovlivněn centrálně plánovanou ekonomikou, jejíž nivelizační vliv se týkal i systému osídlení. Za specifické rysy vývoje je považováno potlačení procesů suburbanizace a metropolizace a zvýšená míra růstu středně velkých měst (Dostál, Hampl 1994: 191-224, Musil 1993). Empirické popření konceptu diferenciální urbanizace na příkladu vývoje systému osídlení v Estonsku podává Tammaru (2000, 2003), i když vývoj měst v Estonsku ve dvacátém století lze označit jako značně specifický s velkým množstvím externích podmíněností. Velká, střední i malá města vykazovala v celém sledovaném období 1922 až 1890 obdobnou míru růstu (Tammaru 2000).

Mezi odborníky není jednotný názor na povahu kontraurbanizace. Jedná se o proces nebo fázi, je kontraurbanizace dočasný fenomén, nebo dlouhodobý trend? Champion (1989c: 241) říká, že na základě empirických dat můžeme podpořit tvrzení, že kontraurbanizace není jen dočasné odchýlení od pokračujícího procesu urbanizace. Opačný názor má Hampl, který upozorňuje na fakt, že stabilizace úrovně územní koncentrace obyvatelstva neznamena zpomalení dynamiky rozvoje, ale přeměnu forem rozvoje v kvalitativním smyslu. Koncentrace jevu je nahrazována koncentrací vztahů (Hampl 2005: 28, 29).

Podle mého názoru není nezbytně nutné vymezovat kontraurbanizaci jako zvláštní fázi vývoje osídlení. V podstatě se jedná o „doznívání“ urbanizačního procesu u měřítkově nižších jednotek, kam podle pravidel geografické difúze dospěl urbanizační proces s časovým zpožděním. Za vhodnější označení proto považuji „fáze malého města“ (srovnej s Geyer, Kontuly 1993: 295).

Koncept diferenciální urbanizace a teorii stádií vývoje měst souhrnně hodnotí též Champion (2001).

3. Přístupy k urbanizaci v historickém pohledu

V následující části práce budu postupně charakterizovat jednotlivé vývojové etapy urbanizace. Pro jejich vymezení vycházím z historického členění Lamparda (1965), které vhodně rozděluje etapy urbanizace na základě kvalitativních a kvantitativních projevů urbanizačního procesu. Vývojová kritéria, jako například míra propojenosti geografické organizace společnosti nebo dosažený stupeň urbanizace, podle mého názoru lépe určují jednotlivé etapy urbanizace než při sledování jednotlivých stránek procesu urbanizace.

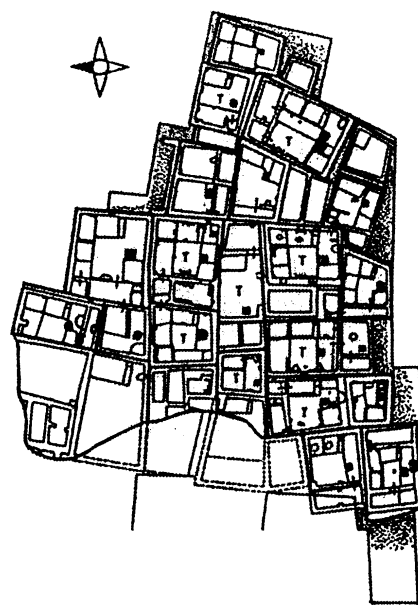
3.1. Primární urbanizace

Než se začneme zabývat primární urbanizací (primordial urbanization), musíme si nejprve definovat, co pod tímto pojmem budeme chápat. „Primární urbanizace je vyjádřena jako prvotní dosažení městské organizace jako doplňkového a více produktivního způsobu kolektivní adaptace vůči fyzickému a sociálnímu prostředí“ (Lampard 1965: 532). Značně abstraktní Lampardova definice vyjadřuje, že primární urbanizace představuje úsek vývoje, kdy sídlo začíná mít určité znaky města (nedefinuje však jaké!), ale ještě není městem v pravém slova smyslu.

Nutnou podmínkou pro vznik měst je vznik trvalých sídel. Neolitická revoluce představuje přechod od kočovného k usedlému způsobu života. Způsob obživy se mění z lovu a sběru na pěstování zemědělských plodin a chov zvířat. Tato změna probíhala v různých částech světa v odlišných obdobích, což lze ilustrovat faktem, že i v současnosti existují kočovné národy. Prvotní pokusy o stálé osídlení byly přechodného charakteru, postupně ale díky vylepšování adaptačních mechanismů došlo ke vzniku relativně stálých sídel. L. Mumford (1961: 11) datuje začátek neolitické revoluce do období 10 tisíc let př. n. l.

Podle archeologických nálezů jsou za první sídla, která mají určité znaky měst, považovány například Jericho v Palestině, Çatal Hüyük a Haçilar v Anatólské plošině, nebo Byblos v Libanonu (Hrůza 2002). Rekonstrukce půdorysu Çatal Hüyüku je znázorněna na Obrázku 7. Vzájemné srovnání prvních sídel ukazují, že existují různé způsoby kulturního vzestupu, které vedly

Obrázek 7: Çatal Hüyük

Zdroj: Hrůza 2002: 3

ke vzniku městských kultur. Společným rysem těchto prvních sídel je to, že primární urbanizace se nejčastěji vyskytla v místech, která obsahují různá prostředí odlišného charakteru nebo kultury, které díky sociální interakci mohou být využívány ku vzájemnému prospěchu. O příčinách a mechanismech vzniku a lokalizaci prvních měst pojednává též Davis (1973).

Teorií vzniku měst je celá řada. Carter (1983) je rozděluje do 4 základních skupin: 1. ekologické, 2. ekonomické, 3. obranné, 4. náboženské. Toto rozdělení není striktní a jednotlivé teorie je možno vzájemně kombinovat.

Ekologická teorie vychází z tvrzení, že první města mohou vznikat pouze ve vhodných přírodních podmínkách. Rozhodující roli hraje charakter klimatu a kvalita půd. Příhodné zemědělské podmínky umožní dosáhnout nadprodukce a tím uvolní část pracovních sil mimo zemědělskou činnost. Dochází k rozvoji nové sociální stratifikace a specializace. Nejčastěji je teorie spojována se závlahovým zemědělstvím, které podle Cartera (1983) vyžadovalo specifický typ dělby práce a kooperace. Nedostatky ekologické teorie spatřuji v tom, že není jasně určeno, jak vymezit nadbytek. Ten je evidentně pro každou společnost různý, takže je obtížné stanovit, do jaké míry se skutečně podílí na vzniku urbánních forem.

Jednou z nejstarších je hospodářská teorie vzniku města (Musil 1967: 12). Již M. Weber definoval vznik města na bázi tržní osady. „Podmínkou vzniku města je trh, který zajišťuje pravidelnou výměnu zboží a slouží především k uspokojování denních potřeb obyvatelstva dané lokality a blízkého zázemí“ (Weber 1966: 66-67). Odlišný názor zastává Carter (1983: 9), který rozděluje ekonomické teorie vzniku města do dvou skupin. První určuje město jako „produkt“ dálkového obchodu (mercantile). Podle druhé teorie (market) město vzniká jako centrum vytvořené v určitém regionu vnitřními obchodními vazbami. Nebudeme-li souhlasit s tím, že trh vytváří městské struktury, musíme vzít na vědomí, že trh nepochybně ovlivňuje utváření sociálních a ekonomických struktur, které můžeme chápat jako průvodní jevy urbanizace.

Obranná teorie považuje vznik města za důsledek potřeby koncentrovat obyvatelstvo z důvodu obrany. Typickým rysem města - pevnosti jsou hradby, které ho obepínají. Hradby ale nelze považovat za obecný znak prvních měst. Například v předchozím textu zmíněném Çatal Hüyükü (Obr. 7) byla obrana města řešena pomocí specifické konstrukce domů.

Čtvrtou teorii nazývá Carter (1983) náboženskou, nebo též kulturní. Klíčovou roli zde hraje náboženství a především skupiny kněží. Vázanost obyvatelstva k sakrálním stavbám je mechanismem vytvářejícím podmínky pro prostorovou koncentraci obyvatelstva a vznik prvních městských kultur.

Pokusím-li se zhodnotit výše popsané teorie vzniku měst, pak musím konstatovat, že se tyto teorie snaží určit prvotní impuls pro vznik města. V souladu s definicí uvedenou v kapitole 2.3 považuji za nejdůležitější funkce města. Ať už byl při vzniku sídla prvotní impuls náboženský, ekologický či obranný, vždy, pokud došlo k přeměně neměstského sídla na městské, hrála tržní a obchodní funkce významnou roli. Řada teorií vzniku prvních měst se zakládá na archeologických nálezech, které zachycují pouze fragmenty původního osídlení. Jednotlivé nálezy jsou často značně časově i prostorově vzdáleny, úplně chybí písemné zprávy. Z toho důvodu jsou snahy o generalizaci vzniku prvních měst značně spekulativní.

3.2. Definitivní urbanizace

Definitivní urbanizaci vymezuje E. Lampard jako: „vyvrcholení prvotních tendencí v nové a alternativní formy sociální organizace. Výsledným produktem je tzv. „definitivní město“, které je výtvořem lidské činnosti. Díky své schopnosti vytvářet, shromažďovat a využívat společností vytvořené hodnoty se definitivní město odpoutalo od vlivu přírodního prostředí“ (Lampard 1965: 523). V následujících kapitolách bude definitivní urbanizace dále rozdělena na klasickou (období před průmyslovou revolucí) a industriální. Časový předěl mezi těmito dvěma obdobími je přibližně rok 1700, což Lampard odůvodňuje zřetelnou změnou dopadů a uspořádání urbanizace. S nástupem průmyslové revoluce probíhají kvalitativní a kvantitativní změny v osídlení s výrazně vyšší dynamikou.

Australský archeolog G. Childe (1951) vymezuje v historii lidstva tři základní revoluce: neolitickou, městskou a industriální. Neolitická revoluce a vznik trvalého osídlení byly popsány v předchozí kapitole. V období od 4. až 3. tisíciletí př. n. l. začíná tzv. „městská revoluce“, která je definována jako přechod od neolitického samozásobitelského zemědělství k více komplexnímu, hierarchickému systému výroby a obchodu (Childe 1951). Childe na základě výzkumu z tohoto období definuje v případě městské revoluce u civilizací Mezopotámie a Blízkého východu následující odlišnosti městského oproti neměstskému prostředí. Ve městě existuje určitá společenská třída, zpravidla duchovenstvo, která disponuje nadbytkem hmotných statků, což podmínilo specializaci výroby, rozvoj základních forem dopravy a obchodu. Hlavní roli hraje materiální základna společnosti, tedy produkce, možnosti přírodních zdrojů a technologická úroveň. Rostoucí dělba práce, růst specializace, sociální a politická hierarchizace, náboženství a další rysy městských civilizací jsou podmíněny potřebou růstu materiálního zabezpečení. Vzniká nová třída specializovaných řemeslníků, která není primárně závislá na zemědělské činnosti. Výraznou roli hraje také vynález písma a účetnictví.

Childe svoje pojetí „městské revoluce“ shrnuje do následujících 10 bodů (Palen 1981: 24).

1. stálé osídlení s vysokou hustotou zalidnění
2. část populace je zaměstnána mimo zemědělství
3. daňový systém a akumulace kapitálu
4. reprezentativní veřejné budovy
5. vládnoucí třída

6. písmo a písemnictví
7. znalost aritmetiky, geometrie, astronomie
8. umění
9. obchod, trh
10. příslušnost ke komunitě na základě místa bydliště

Od naplnění těchto podmínek, které nastaly poprvé v oblasti Erek (Uruk), můžeme začít podle Childova názoru mluvit o vývoji urbánního prostředí. Třetí v pořadí je industriální revoluce, jejíž počátky datuje Childe do 18. a 19. století.

Kriticky lze této definici vytknout, že je zaměřena více na materiální stránky a pomíjí nemateriální aspekty kultury. Podle Childových kritérií nemůžeme považovat za město dvoutisícové Jericho v období před 8 tisíci lety př. n. l., protože se jednalo o zemědělskou společnost, i když další znaky města splňovalo (Chant 1999: 5). Podobně Çatal Hüyük v období největší prosperity v letech 6300 - 5500 př. n. l. obývalo přes 5 tisíc obyvatel. Existoval zde obchod s obsidiánem, domy z cihel zabíraly plochu 12 hektarů. Archeolog Mellaart zde ale neobjevil žádné dílny, ani tržiště ani komunikace, takže podle výše zmíněných kritérií můžeme považovat Çatal Hüyük pouze za větší a kulturně vyspělou vesnici (Chant 1999: 5).

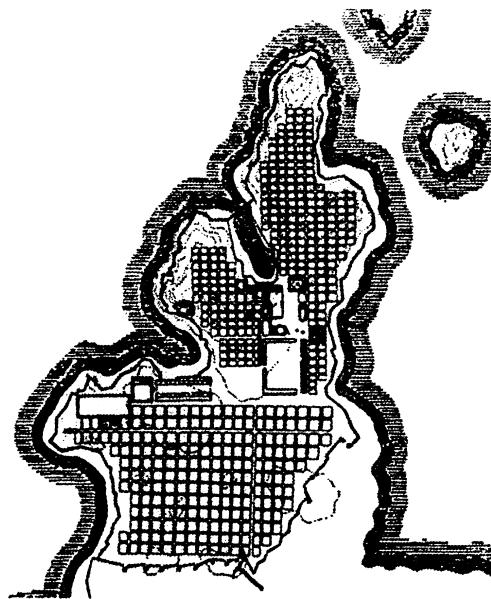
Childův „technologický determinismus“ předpokládá, že technologické změny jsou hlavním hybatelem vývoje, s čímž podle mého názoru nelze plně souhlasit. Je sporné tvrdit, že technologické změny předcházejí sociálním změnám ve společnosti. Například M. Weber (1958) považuje rozvoj sociální organizace a vznik politických a náboženských institucí za předpoklad rozvoje, nikoli za jeho důsledek.

Vznik městských států v oblasti „úrodného pŕlměsíce“ znamená počátek nodální organizace prostoru. V období prosperity 2000 let př. n. l. je populace hlavního města Uru odhadována v rozmezí 24 - 34 tisíc obyvatel (v hradbách, celá metropole cca 250 tisíc), ostatní města jako Eshnunna či Khafaje přibližně na polovinu (Mumford 1961: 62). Morris identifikuje ve struktuře mezopotamských měst tři části. Opevněný střed města s chrámy, paláci a domy nejvyšších tříd je obklopen „předměstími“, která se skládají z domů, farem, zahrad a polí. Třetí částí města je přístav, který má funkci centra obchodu (Morris 1994: 22). Na základě předchozí charakteristiky struktury města můžeme tvrdit, že pro první

mezopotamská města je typická koncentrace ekonomických, politických a sociálních aktivit ve středu města, směrem k okrajům tato koncentrace klesá.

Ve srovnání s ostatními starověkými městy představuje řecká polis specifickou formu organizace společnosti. „Polis je řecké slovo, které překládáme jako městský stát. Je to však špatný překlad. Pojem polis neoznačuje totéž co město, v některých ohledech znamená dokonce více než stát“ (Kitto 1951: 32). Polis je představována městem a okolním zázemím, které ovládá. Podle Kitta (1951) hraje v polis rozhodující roli veřejný život společnosti, který se týká sociálních, politických, kulturních, ekonomických i morálních aktivit. Polis nepředstavuje výrazný zlom ve vývoji měst z hlediska jejich velikosti, ale znamená vznik nové kvality, nového způsobu městského života. V pátém století př. n. l. v největší athénské polis žilo jen 43 tisíc obyvatel a v celém území Attiky asi 330 tisíc obyvatel (Chant 1999: 58). Nejčastější velikost polis se pohybovala pouze okolo hranice 5 tisíc obyvatel, pouze dvě další polis (Syracuse, Aeragas) dosáhly velikosti nad 20 tisíc obyvatel (Kitto 1951: 32). Řecká polis se obvykle skládala z následujících elementů: agora, akropolis (původně obranné shromaždiště), náboženské chrámy, rezidenční oblast, průmyslový okrsek, závodíště, amfiteátr, přístav. Inovací oproti mezopotamským městům představuje agora jakožto místo setkávání a veřejného života a další části města, které sloužící kultuře nebo aktivitám volného času. Značná část řeckých polis byla opevněna hradbami (Morris 1994: 41 - 54). Vliv plánování měst na prostorovou strukturu je znázorněn na příkladě Milétu (Obrázek 8).

Obrázek 8: Prostorová struktura Milétu

Zdroj: Hrůza 2002: 26

Definitivní urbanizace představuje vznik definitivního města jakožto základní jednotky nodální organizace prostoru, ovšem o nodální organizaci prostoru v pravém slova smyslu můžeme mluvit až od období průmyslové revoluce, kdy došlo k výraznému růstu propojenosti systému a začaly se formovat hierarchické soustavy středisek (Hampl 2005).

3.3. Klasická urbanizace

V následujících dvou kapitolách charakterizují klasickou a industriální urbanizaci, porovnáám rysy preindustriálního a industriálního města a hlavní rozdíly v obou systémech osídlení.

Jako klasickou urbanizaci označuje Lampard (1965) období od vzniku prvních „definitivních měst“ po počátek průmyslové revoluce. Označení klasická urbanizace budu v následující kapitole používat v souladu s Lampardovým vymezením, i když větší část autorů definuje pod pojmem klasická urbanizace jiné období. Klasickou urbanizaci jako období spojené s industrializací vymezuje například Musil (2002) nebo Horská (2002).

Americký sociolog G. Sjóberg označuje pojmem „preindustriální města“ všechna města před průmyslovou revolucí. „Preindustriální města nehledě na odlišný prostorový a kulturní kontext se vyznačují podobnou sociální a ekologickou strukturou“ (Sjóberg 1960a: 246). Sjóberg účelově vymezuje tři typy společností. Jejich technologická úroveň v širokém pojetí je chápána jako rozhodující proměnná při typologii společností a následně i měst. Společnosti, které nevytvořily vlastní písmo ani městské struktury označuje jako primitivní (preliterate). Preindustriální a industriální společnost se vyznačuje vyšší sociokulturní úrovní a technologickou vyspělostí. Jednou z možností, jak od sebe odlišit preindustriální a industriální společnosti je podle charakteru využívání energie. V preindustriálních městech je typická závislost na lidské a zvířecí síle, kdežto průmyslová města využívají energii páry, elektřiny apod. (Sjóberg 1960a, 1960b). Pro preindustriální města je charakteristická koncentrace nejbohatších vrstev v centru města. Profesionální a etnické skupiny se soustřeďují v určitých částech města a vytvářejí tak relativně homogenní sociální oblasti s vlastní sociální organizací. Nejchudší třídy obývají periferní části města (Musil 1967).

Musil shrnuje rysy preindustriálního města do následujících bodů. V preindustriálním městě existuje složitější sociální struktura než v neměstských sídlech. Vzniká nová společenská třída, která se nezabývá zemědělstvím, ale například správou města, technickými, uměleckými či náboženskými činnostmi. Podíl této třídy na celkové populaci činí jen několik málo procent. Struktura společnosti je výrazně rigidní s nízkou vertikální mobilitou. Města často plní funkci tržních středisek, jejich moc je symbolizována výstavbou monumentálních budov. Typické je maximální využívání tehdejších zdrojů energie. Preindustriální města jsou poměrně malá a s vyššími hustotami zalidnění než v zemědělských obcích. Největší města v období před průmyslovou revolucí dosahují velikosti 100 tisíc obyvatel. Vzhledem

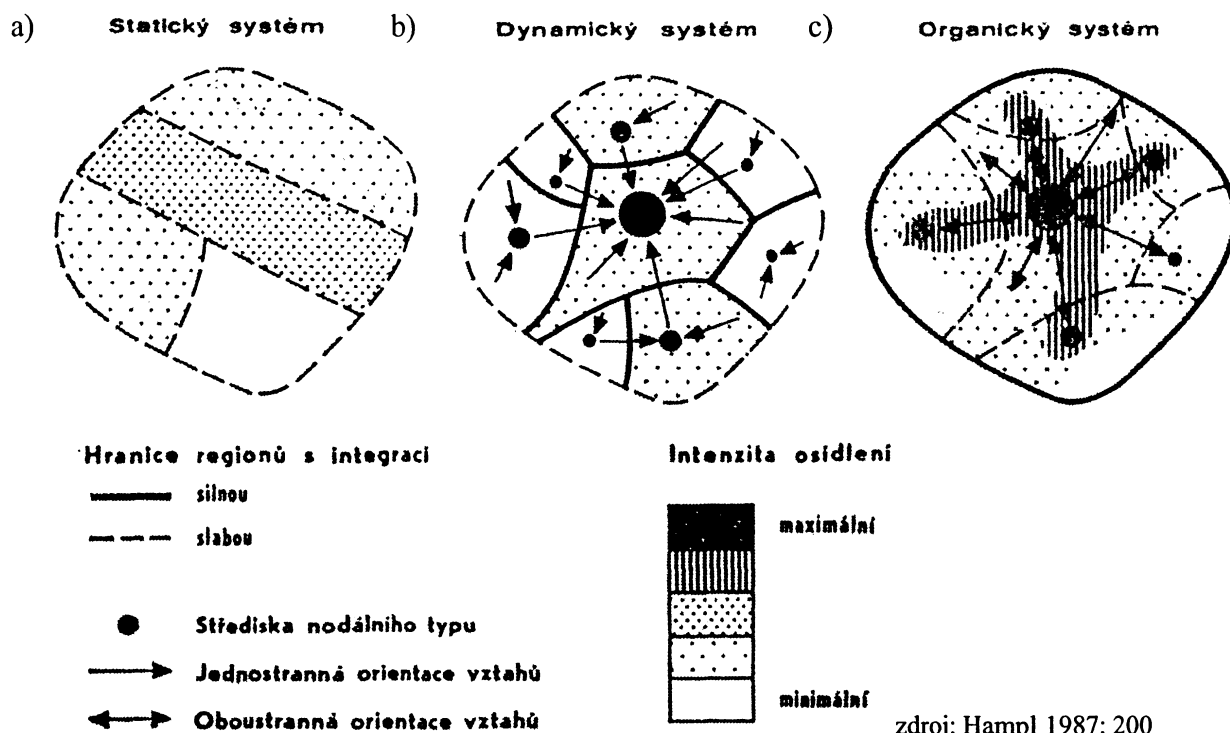
k nízkému přirozenému přírůstku je růst počtu obyvatel velmi pomalý. Ve vývoji měst jsou značné výkyvy způsobené válkami, epidemiemi apod. (Musil: 1967).

Model preindustriálního města, tak jak jej podává Sjóberg je podle mého názoru vhodný pro odlišení industriálního a preindustriálního města. Na nedostatky modelu upozorňuje Burke (1996), který uvádí empirické příklady, kdy Sjóbergova generalizace neplatí. Z hlediska fyzické struktury města popisuje Sjóberg preindustriální město jako opevněné v hradbách, s úzkými uličkami, bez zpevněné dlažby. Oproti tomu Burke (1996: 251, 252) poukazuje na fakt, že například Benátky nebo japonská města výše zmíněné charakteristiky nesplňují.

K podrobnějšímu studiu preindustriálních měst odkazují na práce Horská (2002), Chant (1999), Morris (1994), Mumford (1961), Pirenne (1925), Weber (1966).

Celý systém osídlení respektive sociogeografický systém v preindustriálním období můžeme označit jako statický. Statický systém se vyznačuje velkou mírou determinace přírodním prostředím, slabou propojeností a vývojovou dynamikou (Hampl 1987, 2005). Graficky je preindustriální statický systém vyjádřen na Obrázku 9a.

Obrázek 9: Vývoj prostorové struktury sociálně geografického systému

3.4. Industriální urbanizace

Industriální urbanizace představuje zásadní změnu ve vývoji měst a systémů osídlení. Její počátky jsou určovány do Anglie 18. století, odkud se postupně souběžně s industrializací šíří do dalších částí Evropy. Urbanizace v Evropě je oproti jiným regionům světa, které se začaly urbanizovat později, specifická tím, že se jednalo o endogenně podmíněný proces. Na specifické rysy evropské urbanizace, například na úzké spojení s industrializací, pomalejší tempo koncentrace obyvatelstva do měst, či vysoký počet středně velkých měst upozorňuje Musil (2002, 2005).

Přebytek pracovních sil v zemědělských oblastech a rozvoj průmyslu ve městech vyvolává migraci do měst. V počátečních fázích se jedná o migraci na kratší vzdálenosti a do menších měst, která byla jak v Anglii tak v Česku podmíněna rozvojem především textilního průmyslu (Dostál a Hampl 1994, Hampl 1994, Musil 2005). V dalším vývoji se největší intenzita koncentračního procesu přesouvá na vyšší řádovostně-měřítkovou úroveň. Města všech velikostních kategorií rostou, dochází k vytváření hierarchické sítě osídlení, která je především kvantitativní povahy. Výrazně se zvyšuje územní nerovnoměrnost v distribuci obyvatelstva (Obrázek 9b).

Ve městech vznikají nové průmyslové čtvrti, často v těsné blízkosti průmyslových závodů. Vzhledem k neexistenci veřejné dopravy byla zpočátku doprava z bydliště do pracoviště pouze pěší. Bydlení a ostatní životní podmínky v těchto nových čtvrtích nejsou ideální. Značně kriticky je popisuje na příkladě anglického Manchesteru F. Engels (1845). Prostorová a sociální struktura města je značně ovlivněna lokalizací nového průmyslu a nových obytných čtvrtí, v nichž dochází ke koncentraci dělnického obyvatelstva. Změny vyvolané industriální urbanizací v Praze ukazuje demograf A. Boháč (1923), který popisuje vývoj Prahy v období 1869 až 1920. Další vývoj Prahy popisuje například Musil (1968).

Odlišnost industriálního od preindustriálního města dobře vystihuje model vypracovaný E. Burgessem (1925). Koncentrický model města vyjadřuje prostorovou expanzi města na základě ekologických principů (proces sukcese). Výslednou idealizovanou formou je město, jehož strukturu lze schematizovat pomocí několika soustředných zón. Zásadní rozdíl oproti preindustriálnímu městu, tak jak ho definoval Sjóberg (1960a), spočívá v tom, že v industriálním městě sociálně-ekonomicky neslabší obyvatelstvo bydlí poblíž centra města, kdežto nejbohatší obyvatelstvo na periferii. Obrácení gradientu sociálně-ekonomického statusu je způsobeno prostorovou expanzí města. Sociální strukturu industriálního a preindustriálního města srovnává též Palen (1981) nebo Knox (2000).

Industriální urbanizaci můžeme v souladu s názorem Musila (2002) rozdělit na dvě období. V prvním období docházelo ke koncentraci obyvatelstva i pracovních příležitostí ve městech. Důsledkem byl prostorový růst měst samotných, jejich okolí zůstávalo venkovské. V druhém období, kdy se výrazněji začaly prosazovat suburbanizační tendence, nastává stěhování obyvatel z vnitřních částí měst na jejich okraje a i za ně. Počet obyvatelstva centrální zóny města se snižuje. Boháč (1923) tuto městskou decentralizaci dokladuje na příkladu Prahy, kdy největší přírůstky počtu obyvatel se postupně přesouvají do stále odlehlejších zón od středu města.

Prostorový rozvoj města byl umožněn technologickým pokrokem v oblasti dopravy. Zavedení městské hromadné dopravy umožnilo výraznější oddělení obytné zóny od průmyslové zóny. Celkově můžeme jednotlivé využívané zdroje energie a technické inovace rozdělovat do dvou skupin, a to podle toho, zda jejich vliv posiloval spíše koncentrační či dekoncentrační mechanismy. Použití parního stroje mělo vzhledem k obtížné přenositelnosti energie výrazně koncentrační účinek. Rozvoj železnice umožňoval snazší dopravu na delší vzdálenosti. I když působnost železnice byla poměrně úzká, tak ji můžeme řadit k dekoncentračním mechanismům. Výrazně Dekoncentrační efekt měl rozvoj osobní automobilové dopravy, který umožnil masivní rozvoj suburbánních oblastí (Mumford 1961). Mezi technické inovace, jejichž působení bylo dekoncentrační řadíme například elektrifikaci v dopravě, telegraf, telefon (Musil 2002). Působení řady inovací má ambivalentní charakter.

Rozvoj technologií a průmyslu je svázán s těžbou a dopravou surovin, především uhlí a železa, dále také se zásobováním měst. Vzájemný vztah, mezi nalezišti surovin, železnicí a městy ukazuje Goodman (1999) na případu Middlesborough, které díky lokalizaci průmyslové výroby a železnice během let 1840 až 1891 zvětšilo svoji populační velikost patnáctkrát. Pro Evropu je specifické, že masivní rozvoj měst v období průmyslové revoluce využíval často preindustriální síť měst a tak nedošlo k takovým změnám v osídlení, jako v zemích, kde tato síť nebyla. Podrobněji o projevech industriální urbanizace v Evropě a USA pojednává L. Mumford (1961), v Británii D. Goodman (1999), v českých zemích P. Horská (2002) a J. Musil (2002).

Industriální urbanizace jakožto systémová změna je považována za historicky omezený proces a její průběh v čase lze idealizovaně vyjádřit logistickou křivkou. Na příkladě Československa (Tabulka 2) ukazuje Hampl (1987) vývoj intenzity koncentračního procesu,

který empiricky předchází tvrzení dokládá. Stabilizace územní koncentrace obyvatelstva neznamená ukončení urbanizačního procesu, ale transformaci změn v systému osídlení z kvantitativních na kvalitativní. Extenzivní fáze urbanizačního procesu přechází postupně do fáze intenzifikační. Vývojová progresivita obytné funkce klesá a je nahrazována progresivnějšími aktivitami, například koncentrací pracovních příležitostí (Hampl 1987, 2005).

Tabulka 2: Vývoj územní koncentrace v ČSR v l. 1790 - 1970

Rok	Úroveň územní koncentrace (H) v %	Změna úrovně H (převáděno na dvacetiletá období)
1790	60,48	
1831	59,01	- 0,73
1846	59,13	0,16
1869	59,80	0,57
1890	62,04	2,13
1910	65,48	3,44
1930	68,19	2,71
1950	70,65	2,47
1970	72,33	1,68

Zdroj: Hampl a kol. 1987: 27

Poznámka: Ukazatel H představuje podíl území, na kterém se nachází méně koncentrovaná polovina jevu.

Mezi autory zabývající se urbanizací nepaduje shoda v tom, zda je industriální urbanizace autonomním procesem, nebo zda se jedná o jeden z tzv. „modernizačních procesů“. Pro podrobnější diskusi možného vztahu urbanizace a ostatních modernizačních procesů odkazují na práce Hampla (1987, 1996, 2005) nebo Musila (1977, 2002, 2005).

3.5. Postindustriální urbanizace

Oproti Lampardovu (1965) členění, ze kterého ve své práci vycházím, zde zahrnu navíc kapitulu o vývoji urbanizace v postindustriálním období.

Oddělovat industriální a postindustriální fázi urbanizace pouze na základě vývoje průmyslových aktivit je značně problematické, proto využiji členění Hampla (1987, 2005), který rozlišuje ve vývoji prostorové organizace společnosti statický (preindustriální) systém, dynamický (industriální) systém a organický (post-industriální) systém (Obrázek 9a, 9b, 9c). Oproti industriálnímu systému, který byl definován dříve, se organický systém vyznačuje vyšší mírou vzájemné provázanosti celku a částí, roste míra kooperačních vztahů. V praxi jsou tyto vztahy vyjádřeny pohyby lidí, materiálů, informací. V systému osídlení již nedochází výrazně ke klasickému růstu měst jako v období industriálním. Formují se metropolitní areály, jejichž význam roste díky koncentraci řídicích funkcí. V rámci metropolitního areálu probíhá intenzivně dělba práce mezi jádrem a zázemím, roste funkční prostorová propojenost (Hampl 1987, 2005). Metropolitní urbanizaci lze považovat za vyšší formu urbanizačního procesu (Hampl 1994). Na nadnárodní úrovni dochází k vytváření kvalitativní - významové hierarchie měst. Extrémním příkladem růstu systémů osídlení a jejich propojenosti je teze řeckého architekta C. Doxiadis (1969) o vzniku světového města - Ekumenopolis. Doxiadis je zakladatelem vědy o lidských sídlech - ekistiky.

V socialistických zemích se vývoj systému osídlení v určitých projevech (omezení procesů suburbanizace a metropolizace) odlišoval od vývoje v zemích s tržní ekonomikou. Podle Hampla (1996) došlo v socialistickém období spíše ke zpomalení obecných vývojových tendencí systému osídlení než k jejich deformaci. Po změně politického režimu v 90. letech jsou dokumentovány změny, které lze označit jako návrat do „přirozené“ vývojové trajektorie (podrobněji Hampl a kol. 1996, 1999, 2001). Empiricky návrat k potlačeným urbanizačním a suburbanizačním tendencím na příkladu Prahy dokládá Horáková (2000), nebo Ouředníček (2006).

Autoři Dear a Flusty (1998) hovoří v souvislosti s vývojem měst v současnosti o tzv. „postmoderním urbanismu“. Ve svém článku ukazují pojetí amerických velkoměst a jejich specifik (např. „edge cities“) v duchu „postmoderních“ přístupů. Z hlediska politicko-ekonomického poukazují na vliv změny organizace výroby z fordismu na flexibilně orientovaný postfordismus. Tyto dva systémy se vyznačují odlišným režimem akumulace a

způsobem regulace. Srovnání fordismu a postfordismu z pohledu jejich vlivu na město podává Knox (2000), který z hlediska sociální a prostorové struktury města definuje klasické industriální město, fordistické město a postfordistické město. Takto etapizovaný vývoj města dobře vystihuje jak prostorové tak funkční změny. Postfordistické město se oproti fordistickému liší vyšší mírou fragmentace a specializace jednotlivých funkčních zón. Novými prvky na okraji města jsou například tzv. „edge cities“, hi-tech průmyslové zóny nebo průmyslová suburbia. Ve vnitřních částech měst dochází ke gentrifikaci a revitalizaci (Knox 2000).

Za specifický rys postindustriálního období je možno považovat vznik tzv. „technopolis“, které jsou podle Castellse a Halla (1994) produktem tří hlavních faktorů: technologické revoluce založené na rozvoji informačních technologií, formování ekonomické spolupráce na globální úrovni a vzniku nových a efektivnějších forem produkce a její organizace.

„Postmoderní“ přístupy k současným městům, které shrnují Dear a Flusty (1998), se vyznačují častým používáním neologismů, značným eklekticismem a nesourodostí. Podle mého názoru se jedná o přístupy s vysokou mírou subjektivity a abstrakce, které jsou značně negeografické a je nesnadné hodnotit jejich přínos.

Budoucnost vývoje měst je obtížné odhadovat. Různí autoři především z řad architektů se snažili ve svých plánech ovlivnit nastávající prostorové formy měst. Jmenovitě například Le Corbusier (1929) a jeho „současné město pro tři miliony obyvatel“, Howard a jeho „zahradní město“, Lloyd Wright a plán Broadacre (v Maier 2000) či již zmíněný Doxiadis (1969) a jeho vize ekumenopolis.

Zjednodušeně můžeme říci, že vývoj měst bude pravděpodobně značně ovlivněn vývojem počtu obyvatel, stupněm kontroly přírodního prostředí, rozvojem technologií a sociální organizace společnosti (Hauser 1965). Vzhledem ke značné inercii fyzického prostředí měst není možné očekávat zásadní změny v nerovnoměrném prostorovém rozmístění obyvatelstva.

3.6. Resumé

Dnešní propojený svět umožňuje nové pohledy na výzkum urbanizace. Rozvoj informačních technologií a moderní statistika umožňuje podrobně sledovat prostorové rozmístění obyvatelstva a srovnávat jeho vývoj na různých řádovostních úrovních.

V současné době při výzkumech, které se týkají urbanizace, převládá tendence orientovat se spíše než na celkové vysvětlení procesu urbanizace na úzeji definované problémy, které lze perspektivněji řešit. Jako příklad bych uvedl problematiku plánování měst a městskou politiku, která je vysoce aktuální, a to především ve větších městech, kde jejich sociální a prostorová struktura je značně komplikovaná a vyžaduje též komplikovaná řešení.

V rozvojových zemích je velmi sledovaný problém zrychlené urbanizace největších měst, tzv. hyperurbanizace, kdy obyvatelstvo těchto měst, ať už přirozenou měnou nebo stěhováním, přibývá rychleji, než dokáže růst fyzická infrastruktura města.

V rozvinutých zemích je pozornost obrácena především k výzkumu suburbanizace a s ní spojeného tzv. „urban sprawl“. V transformujících se zemích jsou aktuální problémy sociální a ekonomické restrukturalizace, kdy strukturální změny v ekonomice a s tím spojené změny ve využívání ploch vytvářejí nutnost řešit problémy tzv. „brown fields“ a „green fields“. Variabilitu současných přístupů ke studiu měst ukazuje Taylor a Lang (2004).

Výzkum urbanizace, jakožto komplexního procesu, tedy není i přes svůj zjevný význam pro vývoj lidské civilizace v současnosti mezi hlavními studovanými tématy. Proto jsem pokládal za vhodné pokusit se ve zkratce shrnout dosavadní dosažené poznání a zhruba načrtnout, jaké teoretické přístupy se na tomto poznání podílely.

Podrobněji o přístupech k studiu měst v moderním období pojednává Paddison (2001), Sýkora (1993), o vývoji urbánní sociologie Musil (2003), Pahl (1967) a o vývoji plánování měst Hall (1988).

4. Závěr

Hlavním cílem bakalářské práce bylo podat přehled o teoretických přístupech, které zkoumají urbanizační proces. K takto stanovenému cíli jsem přistoupil dvěma způsoby. Zaprvé diskusí různých pojetí a definic urbanizace, města a městského prostředí. Dále zhodnocením přístupů, které se snaží o nalezení pravidelností ve vývoji měst. Zabýval jsem se především teorií stádií vývoje měst a konceptem diferenciální urbanizace. V druhé části práce jsem se snažil charakterizovat jednotlivé dílčí vývojové etapy urbanizace, jejich základní rysy, projevy a podmíněnosti. Vzhledem k tomu, že některé závěry byly učiněny již v dílčích kapitolách, omezím se pouze na celkové shrnutí.

Podle mého názoru lze o urbanizaci hovořit již od vzniku prvních měst. Proces změny prostorové organizace společnosti započal již v tomto období. Urbanizace před industriálním obdobím byla co do intenzity změn relativně pomalý proces s častými výkyvy. Vytvořila však podmínky pro nástup dalších vývojových fází urbanizačního procesu. Problém při zkoumání předindustriálních období urbanizace představuje omezená datová základna. V souladu s dalšími odbornými pracemi považuji industriální urbanizaci za období nejintenzivnějších změn v systému osídlení, které vedlo ke zvýraznění nerovnoměrného rozmístění obyvatelstva. V tomto vymezení představuje urbanizace rehierarchyční proces, kdy dochází k replikaci nerovnoměrného prostorového rozmístění jevů. Pokud ale budeme vztahovat urbanizaci pouze na společnost a nikoli na prostorové rozmístění, jedná se o proces rehomogenizační, neměstská společnost je transformována na městskou. Ve vývoji je proces koncentrace obyvatelstva nahrazován procesy koncentrace progresivnějších aktivit, které ale zpětně nerovnoměrné rozmístění obyvatelstva ovlivňují. Urbanizace je podle mého názoru jeden z velmi důležitých vývojových procesů měnících prostorovou organizaci.

5. Použité zdroje a literatura

BERG, L. van den, DREWET, R., KLAASEN, L.H., ROSSI, A., VIJVERBERG, C.H.T. (1982): A Study of Growth and Decline. Urban Europe, 1. Pergamon Press, Oxford.

BOHÁČ, A. (1923): Hlavní město Praha : studie o obyvatelstvu. Bursík a Kohout, Praha.

BURGESS, E.W. (1925): The Growth of the City: an Introduction to a Research Project. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 89-97.

BURKE, P. (1975): Some Reflection on the Pre-industrial City. In: Chant, C. ed. (1999): Pre-industrial Cities and Technology Reader. Routledge. London and New York, str. 251-257.

CARTER, H. (1983): Urban Origins: a review of theories. In: Chant, C. ed. (1999): Pre-industrial Cities and Technology Reader. Routledge, London and New York, str. 7-14.

CARTER, H. (1995): The Study of Urban Geography. 4th. ed., Arnold, London.

CASTELS, M., HALL, P. (1994): „Technopoles: Mines and Foundries of the Informational Economy,„ In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 475-483.

DAVIS, K. (1969, 1972): World Urbanization 1950 - 1970. Berkeley. IIS. University of California, vol. 1, vol. 2.

DAVIS, K. (1973): The First Cities: How and Why Did they Arise. In: Press, I., Smith, M.E. eds. (1980): Urban Place and Process: Readings in the Anthropology of Cities. Macmillan, New York, str. 133-143.

DEAR, M., FLUSTY, S. (1998): Postmodern Urbanism. Annals of the Association of American Geographers, č. 88, str. 50-72.

DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1994): Development of an urban system: general conception and specific features in the Czech Republic. In M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl eds.: Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec. University of Amsterdam: Institut voor Sociale Geografie, str. 191-224.

DOXIADIS, C. (1969): „Ecumenopolis, World City of Tomorrow“ In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 458-467.

ENGELS, F. (1845): The Great Towns. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge. London and New York, str. 47-55.

FIELDING, A.J. (1989): Migration and Urbanization in Western Europe Since 1950. The Geographical Journal 155, 1, str. 60-69.

FREY, W.H., ZIMMER, Z. (2001): Defining the City. In: Paddison, R. ed.: Handbook of Urban Studies. Sage, London, str. 14-36.

GANS, H.J. (1962): The West End: An Urban Village. In: Press, I., Smith, M.E. eds. (1980): Urban Place and Process: Readings in the Anthropology of Cities. Macmillan, New York, str. 352-362.

GANS, H.J. (1968): Urbanism and Suburbanism as Ways of Life. In: Pahl, R.E. ed.: Readings in urban sociology. Pergamon Press Ltd, Oxford, str. 95-118.

GEYER, H.S. (1996): Expanding the Theoretical Foundation for the Concept of Differential Urbanization. In Geyer, H.S., Kontuly, T.M. eds. Differential Urbanization: Integrating Spatial Models. Arnold, London, str. 309-328.

GEYER, H.S., KONTULY, T.M. (1993): A Theoretical Foundation for the Concept of Differential Urbanization. In Geyer, H.S., Kontuly, T.M. eds. (1996) Differential Urbanization: Integrating Spatial Models. Arnold. London. str. 290-308.

GOODMAN, D., CHANT, C. eds. (1999): European Cities & Technology: industrial to post-industrial city. Routledge, London.

HALL, P. (1988): „The City of Theory“. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 383-396.

HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Universita Karlova, Praha.

HAMPL, M. (1994): Long-term trends of settlement system. In M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl (eds.): Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec. University of Amsterdam: Institut voor Sociale Geografie, str. 21-30.

HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Přírodovědecká fakulta University Karlovy, Praha.

HAMPL, M. et al. (1999): Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. DemoArt, Prague.

HAMPL, M. a kol. (2001): Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Přírodovědecká fakulta University Karlovy, Praha.

HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České Republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha.

HAUSER, P. M. (1965): Urbanization: An Overview. In: Hauser, P.M., Schnore, L.F.: The Study of Urbanization, John Wiley & Sons, Inc., New York, str. 1-48.

HORÁKOVÁ, I. (2000) Suburbanizace či urbanizace? Nová bytová výstavba v Praze a jejím zázemí. Magisterská práce, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha.

HORSKÁ, P., MAUR, E., MUSIL, J. (2002): Zrod velkoměsta - Urbanizace českých zemí a Evropa. Paseka, Litomyšl.

HRŮZA, J., ZAJÍC, J. (2002): Vývoj urbanismu 1. díl. ČVUT, Praha.

- CHAMPION, A.G. (1989a): Introduction: counterurbanization experience. In Champion, A.G. eds. (1989): Counterurbanization: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration. Arnold, London, str. 1-18.
- CHAMPION, A.G. (1989b): Counterurbanization: the conceptual and methodological challenge. In: Champion, A.G. eds.: Counterurbanization: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration. Arnold, London, str. 19-33.
- CHAMPION, A.G. (1989c): Conclusion: temporary anomaly, long-term trend or transitional phase? In: Champion, A.G. eds.: Counterurbanization: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration. Arnold, London, str. 230-243.
- CHAMPION, A.G. (2001): Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization. In: Paddison, R. ed. (2001): Handbook of Urban Studies. Sage, London, str. 143-161.
- CHANT, C., GOODMAN, D. eds. (1999): Preindustrial Cities and Technology. Routledge, London.
- CHESHIRE, P. (1995): A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s. Urban Studies 32, č. 7, str. 1045-1063.
- CHILDE, V.G. (1951): The Urban Revolution (Man Makes Himself). In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge. London and New York, str. 20-30.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS, M., eds. (2000): The Dictionary of Human Geography, fourth edition, Blackwell Publishers, Oxford.
- KITTO, F.H.D. (1951): The Polis. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 31-36.
- KNOX, P., PINCH, S. (2000): Urban Social Geography. 4th. ed., Prentice-Hall, Harlow.
- KREJČÍ, J. (2002): Postižitelné proudy dějin. Sociologické Nakladatelství. Praha.
- LAMPARD, E.E. (1965): Historical Aspects of Urbanization. In: Hauser, P.M., Schnore, L.F.: The Study of Urbanization, John Wiley & Sons, Inc., New York, str. 519-554.
- LE CORBUSIER, CH.J. (1929): A Contemporary City. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): The City Reader. Routledge, London and New York, str. 367-375.
- MAIER, J. ed. (2000): Urbanistická čítanka. Česká komora architektů, Praha, str. 1-69.
- MAIER, J. (2004): Územní plánování. ČVUT, Praha.
- MAYER, H.M. (1971): Definitions of „City“. In: Bourne, L.S. (1971): Internal Structure of the City: readings on space and environment. Oxford University Press, Toronto, str. 28-31.
- MORRIS, A.E.J. (1994): History of Urban Form: Before the Industrial Revolution. Longman, Harlow, str. 1- 157.

- MUMFORD, L. (1961): *The City in History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*. Harbinger, New York.
- MUSIL, J. (1967): *Sociologie soudobého města*. Praha, Svoboda.
- MUSIL, J. (1968): *The Development of Prague's Ecological Structure*. In: Pahl, R.E. ed. (1968): *Readings in urban sociology*. Pergamon Press Ltd, Oxford, str. 232-259.
- MUSIL, J. (1977): *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda.
- MUSIL, J. (1993): *Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction*. *Urban Studies* 30, str. 899-905.
- MUSIL, J. (1996): *Urbanismus*. In: *Velký sociologický slovník. 2. svazek, P-Z*, Karolinum, Praha, str. 1357-1358.
- MUSIL, J. (1996): *Urbanizace*. In: *Velký sociologický slovník. 2. svazek, P-Z*, Karolinum, Praha, str. 1358-1359.
- MUSIL, J. (2003): *Proměny urbánní sociologie ve Spojených Státech a v Evropě 1950 - 2000*. *Sociologický časopis* 39, č. 2, str. 137-167.
- MUSIL, J. (2005): *Proces urbanizace v Evropě* [www.cefres.cz/austerlitz.php - 6.5.2006]
- OUŘEDNÍČEK, M. (2000): *Teorie stádií vývoje měst a diferenciální urbanizace*. *Sborník ČGS* 105, č. 4, str. 361-369.
- OUŘEDNÍČEK, M. (2006): *Differential Suburban Development in Prague Urban Region*. *Geografiska Annaler* 88B, č. 2, v tisku.
- PADDISON, R. (2001): *Studying Cities*. In: Paddison, R. ed.: *Handbook of Urban Studies*. Sage, London, str. 1-9.
- PAHL, R.E. (1967): *A Perspective on Urban Sociology*. In: Pahl, R.E. ed. (1968): *Readings in urban sociology*. Pergamon Press Ltd, Oxford, str. 3-44.
- PAHL, R.E. (1968): *The Rural-Urban Continuum*. In: Pahl, R.E. ed.: *Readings in urban sociology*. Pergamon Press Ltd, Oxford, str. 263-305.
- PAHL, R.E. (1970a): *Social differences between urban and rural societies*. In: Pahl, R. E.: *Whose City? : and other essays on sociology and planning*. Longman, London, str. 97-111.
- PAHL, R.E. (1970b): *Whose City?* . In: Pahl, R. E.: *Whose City? : and other essays on sociology and planning*. Longman, London, str. 201-208.
- PAHL, R.E. (1970c): *Urban social theory and research*. In: Pahl, R. E.: *Whose City? : and other essays on sociology and planning*. Longman, London, str. 209-225.
- PALEN, J.J. (1981): *Urban World*. McGraw-Hill, New York.

PIRENNE, H. (1925): *City Origins and Cities and European Civilization*. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): *The City Reader*. Routledge. London and New York, str. 37-45.

SAUNDERS, P. (1981): *Social Theory and the Urban Question*, 1st ed. , Hutchinson and Ross, London.

SJÓBERG, G. (1960a): *The Preindustrial City - A Backward Glance, a Forward Look*. In: Press, I., Smith, M.E. eds. (1980): *Urban Place and Process: Readings in the Anthropology of Cities*. Macmillan, New York, str. 167-183.

SJÓBERG, G. (1960b): *The Pre-industrial city*. In: Chant, C. (1999): *Pre-industrial Cities and Technology Reader*. Routledge, London and New York, str. 246-250.

SÝKORA, L. (1993): *Teoretické přístupy ke studiu města*. In: L. Sýkora (ed.), *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK Praha, str. 64-99.

TAMMARU, T. (2000): *Differential Urbanisation and Primate City Growth in Soviet and Post-soviet Estonia*. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 91, č. 1, str. 20-30.

TAMMARU, T. (2003): *Urban and Rural Population Change in Estonia: Patterns of Differentiated and Undifferentiated Urbanisation*. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 94, č. 1, str. 112-123.

TAYLOR, P.J., LANG, R.E. (2004): *The Shock Of The New: 100 concepts describing recent urban change*. *Environment and Planning A*, č. 36, str. 951-958.

United Nations. *Demographic Yearbook 2001*. str. 22.

United Nations. *World Urbanization Prospects: The 2003 Revision* [<http://www.un.org/esa/population/publications/wup2003/WUP2003Report.pdf> - 20.2.2006].

WEBER, M. (1966) *The City*; translated and edited by Don Martindale and Gertrud Neuwirth. The Free Press, New York.

WIRTH, L. (1938): *Urbanism as a Way of Life*. In: LeGates, R.T., Stout, F. eds. (1996): *The City Reader*. Routledge. London and New York, str. 189-197.

6. Seznam obrázků a tabulek

Obrázky:

Obrázek 1: Fáze vývoje měst	17
Obrázek 2: Fáze vývoje měst	18
Obrázek 3: Vztah migrace a velikosti sídla.....	19
Obrázek 4: Kontraurbanizace ve Francii.....	20
Obrázek 5: Model fází diferenciální urbanizace	21
Obrázek 6: Generalizovaná stádia diferenciální urbanizace	21
Obrázek 7: Çatal Hüyük.....	23
Obrázek 8: Prostorová struktura Milétu.....	28
Obrázek 9: Vývoj prostorové struktury sociálně geografického systému.....	30

Tabulky:

Tabulka 1: Stádia vývoje funkčních městských regionů (FUR)	16
Tabulka 2: Vývoj územní koncentrace v ČSR v l. 1790 - 1970.....	33